

Hubert Juchimiuk

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, Polska

hubert.juchimiuk@wp.pl

 0009-0002-8241-0566

Druki o tematyce wojennej w repertuarze wydawniczym warszawskiej drukarni księży misjonarzy

Publications on War Themes in the Publishing Repertoire of the Warsaw Printing House of the Vincentian Fathers

Abstrakt: Drukarnia warszawskich księży misjonarzy (lazarystów) była znana przede wszystkim z publikacji poświęconych tematyce religijnej i moralnej, lecz nie był to jedyny obszar jej działalności. W repertuarze wydawniczym tej oficyny można również często odnaleźć znane i ważne teksty o tematyce wojennej, odbiegające od podstawowego profilu wydawniczego omawianej drukarni. Celem artykułu jest przedstawienie wstępnych wyników badań nad utworami dotyczącymi szeroko rozumianej problematyki wojennej, wydrukowanymi przez warszawskich misjonarzy. Pierwsze pytanie badawcze dotyczy określenia udziału tych druków w całym repertuarze wydawniczym oficyny. Kolejny problem analizowany w pracy to rola tych publikacji w kontekście całej produkcji drukarni misjonarzy. Ostatnie pytanie odnosi się do motywacji autorów, którzy decydowali się na druk swoich dzieł w omawianej oficynie. Badania przeprowadzono przede wszystkim metodą analityczno-syntetyczną oraz metodami bibliologii historycznej.

Słowa kluczowe: warszawska drukarnia księży misjonarzy – piśmiennictwo wojskowe – drukarstwo warszawskie – stare druki – druki urzędowe

Keywords: Warsaw printing house of Vincentians – military writing – printing in Warsaw – early printed books – official forms

Osiemnaste stulecie w dziedzinie drukarstwa w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jest czasem bardzo nierównym i nie tworzy jednolitej epoki o stałych cechach. Potwierdzeniem powyższej tezy są dzieje drukarstwa w Warszawie, gdzie do roku 1716 istniała zaledwie jedna drukarnia¹, a do 1756 – dwie². Pierwsza z nich należała do zakonu pijarów, a druga do jezuitów. Obie starały się zapewnić sobie wiodące miejsce na warszawskim rynku wydawniczym³. Sytuacja całkowicie zmieniła się w połowie stulecia. W krótkim czasie stolica stała się ważnym ośrodkiem drukarskim⁴. W mieście pracowało kilkanaście oficyn, które znacząco wpłynęły na historię polskiego drukarstwa⁵. W 1756 r., swoją drukarnię założył Wawrzyniec Mitzler de Kolof⁶, w 1775 r. – Piotr Dufour⁷, a trzy lata później – Michał Groell⁸. Stopień rozwoju warszawskiego drukarstwa dobrze oddają słowa Heleny Szwejkowskiej: „Bez wielkiej więc przesady możemy powiedzieć, że historia drukarstwa polskiego drugiej połowy XVIII w. sprowadza się do historii drukarstwa warszawskiego”⁹. Oczywiście, u schyłku istnienia państwa polsko-litewskiego istniały inne ważne ośrodki – Kraków czy Wilno – jednakże tamtejsze oficyny nie wywarły takiego wpływu na kulturę i historię w tym okresie jak te warszawskie.

W ostatnich dwóch dekadach XVIII stulecia istniało w Warszawie łącznie 16 drukarni, z czego Józef Szczepaniec wyodrębnił osiem „czołowych”. Wyszczególnił wśród nich m.in. wcześniej wspomniane typografie: jezuitów (prze-mianowaną po kasacie zakonu na Drukarnię Nadworną), pijarów, Mitzlerowską, Groella, Dufoura, drukarnię księży misjonarzy, a także Drukarnię Wolną Jana Potockiego, Nową Piotra Zawadzkiego oraz drukarnię Księży Misjonarzy¹⁰.

1 J. Krauze-Karpińska, *Warszawska drukarnia księży misjonarzy (1790–1796)*, Warszawa 2020, s. 27.

2 H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław 1987, s. 227.

3 Więcej na temat rywalizacji jezuitów i pijarów zob. P. Buchwald-Pelcowa, *Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku... Rola książki w drodze ku Oświeceniu*, Warszawa 2003, s. 55–64.

4 Z. Libera, *Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta*, Warszawa 1971, s. 122.

5 *Warszawa*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2, Warszawa 2001, s. 367–372; *Warszawa*, [w:] *Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut* T. 4, *Oświecenie. Hasła ogólne, rzeczowe i osobowe A–H*, red. T. Mikulski, Warszawa 1966, s. 117–120.

6 Mitzler de Kolof Wawrzyniec [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2, dz. cyt. s. 215–223.

7 A. Zych-Kwiatkowska, *Piotr Dufour, drukarz warszawski doby Oświecenia – działalność zawodowa i społeczna*, „Podkarpackie Studia Biblioteczne” 2015, nr 4, s. 6–14; tamże: bibliografia przedmiotu.

8 Groll Michał, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2, dz. cyt., s. 92–119.

9 H. Szwejkowska, dz. cyt., s. 233.

10 J. Szczepaniec, *Obowiązkowy egzemplarz biblioteczny w Polsce w drugiej połowie XVIII w.*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 1957, t. 5, s. 370.

Dzieje tej drukarni związane są z historią Zgromadzenia Księży Misjonarzy św. Wincentego à Paulo. Stowarzyszenie to powstało w 1625 r. w Paryżu, a głównym zadaniem duchownych było prowadzenie misji dobroczynnych, seminariów dla kształtowania duchowieństwa oraz prowadzenie misji zagranicznych. Dzieje Zgromadzenia Księży Misjonarzy św. Wincentego à Paulo w Rzeczypospolitej Obojga Narodów sięgają roku 1651. Wówczas to zostali sprowadzeni przez Marię Ludwikę Gonzagę a w 1653 r. przejęli kościół św. Krzyża w Warszawie, który stał się najważniejszą świątynią misjonarzy w Polsce¹¹. Zgromadzenie szybko się rozwijało, prowadząc swą działalność w wielu miastach. Do 1772 r. w skład polskiej prowincji wchodziło 30 domów w takich miastach, jak: Kraków, Wilno, Lublin, Lwów czy Płock¹². W omawianej tematyce szczególnie ważne miejsce zajmuje Chełmno, gdzie misjonarze w 1680 r. przejęli patronat nad Akademią Chełmińską. Stan ten trwał do roku 1756, kiedy na skutek działań biskupa Andrzeja Stanisława Załuskiego Akademia stała się kolonią Uniwersytetu Krakowskiego¹³. Wydarzenie to nie zakończyło pracy domu zakonnego w Chełmnie. W celu zaspokojenia potrzeb dynamicznie działającej Akademii w 1762 r. misjonarze rozpoczęli działalność wydawniczą i założyli swoją typografię. Działała ona przez najbliższe dziesięć lat, dostarczając głównie książek o tematyce religijnej. Działalność tej oficyny kończy się niedługo po pierwszym rozbiórze Polski, kiedy to Chełmno stało się częścią Prus¹⁴. Utrata Chełmna nie była jedynym czynnikiem determinującym przeniesienie dotychczasowej oficyny. Sprzyjającą okolicznością była kasata zakonu jezuitów, która nastąpiła w 1773 r., i powiązana z tym sekularyzacja dóbr zakonnych. Drukarnia jezuitów została wówczas przekazana Komisji Edukacji Narodowej, przez co częściowo zmieniła swój profil wydawniczy. W Warszawie zabrakło jednej z największych ówczesnych drukarni zakonnych, w takich okolicznościach „pojawiała się nisza do zapelnienia”¹⁵.

Warszawska drukarnia księży misjonarzy swą pracę rozpoczęła z początkiem maja 1780 r., zaś 25 października tego roku otrzymała przywilej od Stanisława Augusta Poniatowskiego na drukowanie „pism i książek zaaprobowanych

11 *Misjonarze Warszawa*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2, dz. cyt., s. 203.

12 J. Krauze-Karpińska, dz. cyt. s. 19. Zob. więcej: *Congregatio Sacerdotum Saecularium Missionis Provinciae Poloniae*, [w:] *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. L. Bieńkowski, J. Kłockowski, Z. Sułowski, Lublin 1972, tab. 53.

13 Tamże, s. 24; M. Zieliński, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis XVI–XVIII w.*, Bydgoszcz 2007, s. 344.

14 J. Krauze-Karpińska, dz. cyt., s. 25–26; *Chełmno*, [w:] *Drukarze Dawnej Polski*, t. 4, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 62.

15 Tamże, s. 12; *Warszawa*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 721.

wszelkiego rodzaju, które dotyczą religii i mogą przyczynić się do „wychowania młodzieży i szerzenia wiary oraz poprawy obyczajów”¹⁶. Istotnie, większość druków, które opuściły prasy drukarskie misjonarzy poruszała tematykę edukacyjną, moralną i religijną. Misjonarze wydawali liczne modlitewniki i podręczniki związane z charyzmatem zgromadzenia, jak również dzieła o tematyce świeckiej, a także czasopisma „Dziennik Handlowy” i „Przewodnik Warszawski”, katalogi, druki ulotne i urzędowe¹⁷. Spod pras oficyny wychodziły także tłumaczenia dzieł zagranicznych o szerokim zakresie tematycznym. Zdaniem Józefa Szczepańca oficyna ta „szczególnie jaskrawo ograniczała swą aktywność do wąskich granic polityki wydawniczej zakonu”¹⁸, jednak w jej repertuarze wydawniczym pojawiają się dzieła o tematyce odbiegającej od tych wymienionych w przywileju, w tym też różne dzieła o tematyce wojennej, czy też w węższym rozumieniu – wojskowej. Po ponad 12 latach dynamicznej pracy od 1792 r. wydajność oficyny zaczęła spadać. Po insurekcji kościuszkowskiej typografia zaprzestała działalności z powodu konfiskaty sprzętu drukarskiego. Działalność została wznowiona w roku 1810 i od tej pory przez blisko pół wieku drukowano przede wszystkim książki na potrzeby zgromadzenia, czyli podręczniki do nauki w seminariach oraz teksty teologiczne i religijne. Definitywny koniec działalności drukarni przypadł na rok 1864, kiedy to w ramach represji po powstaniu styczniowym dokonywano kasat licznych zgromadzeń zakonnych, w tym też księży misjonarzy, których majątek wraz z drukarnią został zsekularyzowany¹⁹.

Joanna Krauze-Karpińska, na podstawie książki zawierającej: *Rachunki druk[arni] Misyyon[arzy] Warsz[awskich]*, zestawiła bibliografię 611 druków wydanych przez oficynę Misjonarzy w latach 1780–1796²⁰. Jak dużą część z nich stanowią druki o tematyce wojskowej bądź przeznaczone na użytek wojskowy? Czy były one istotne na tle całego repertuaru wydawniczego? Dlaczego autorzy decydowali się na wydawanie swoich dzieł w tej drukarni?

16 „Vigore cuius privilegii integrum erit venerebilibi praeposito totique Congregationi Missionis, eandem typographiam extruere ac in ea omnia scripta ac libros quoscunque approbatos, qui religionem aspectant et ad instruendam iuventutem propagandamque doctrinam ac mores corrigendos conferre possunt (...)”. Cyt. za: *Privilegia Typographica Polonorum. Polskie przywileje drukarskie 1493–1793*, opr. M. Juda, Lublin 2010, s. 414–415, poz. 343.

17 D. Pietrzkiewicz, *Książki z warszawskiej drukarni Księży Misjonarzy w ogłoszeniach prasowych (1780–1792)*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki” 2003, r. 12, z. 1–2, s. 208–209.

18 J. Szczepaniec, dz. cyt., s. 370.

19 *Misjonarze Warszawa*, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2, dz. cyt., s. 205; P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 182; S. Rospond, *Misjonarze św. Wincentego à Paulo*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 12, Lublin 2008, k. 1251.

20 J. Krauze-Karpińska, dz. cyt., s. 64.

Odpowiedź na te pytania wymaga prześledzenia po kolei wszystkich wydanych przez oficynę misjonarzy druków podejmujących tę tematykę.

Prawdopodobnie najważniejszymi dziełami traktującymi o wojnie, powstałymi w typografii prowadzonej przez księży misjonarzy były dwa podręczniki techniczno-wojskowe wydane „z rozkazu i nakładem Jego Królewskiej Mci”, a zamówione przez Józefa Jakubowskiego (1743–1814), wcześniejszego oficera artylerii, wykładowcę w Szkole Artylerii Konnej²¹. Jakubowski był autorem książki *Nauka artylerii zebrana z nayspóźniejszych Autorów, napisana dla pożytku korpusu Artylerii narodowej, z rozkazu y nakładem Jego Krolewskiej Mci Pana Naszego Miłościwego do druku podana*. Dzieło to składa się z trzech tomów: pierwszy – *Traktuiący o prochu y o armatach*, drugi – *Traktuiący o moździerzach, granatnikach, szturmakach, podkopach, tudzież o woïennem użyciu prochu, a to w troiakich okazjach, iako przy attaku fortce, przy ich obronie y w kampaniach polowych* i trzeci – *Traktuiący, o różnych sprzętach i silniach woïennych, o rękoczynach artylerii, o znościomości materyałów, wchodzących do artylerii, o znościomości materyałów, wchodzących w użycia artyleryczne, o powinnościach kommandanta artylerii i ryszunkowego pod czas pokoju, i o cenie ryszunków woïennych rozmaitego rodzaju; gdzie na końcu przydaje się Słownik Artyleryczny*²². Dzieło to odegrało pewną rolę w kształtowaniu polskiej terminologii wojskowej. Jakubowski, korzystając z tekstów francuskich i niemieckich autorów tej tematyki, borykał się z problemem niewystarczającej terminologii fachowej w języku polskim, toteż używał w swej pracy określeń „starodawnych”, korzystał z rękopisu swego nauczyciela – podpułkownika Pawła Tłubickiego, a także wymyślał własne określenia²³.

Drugi podręcznik, autorstwa francuskiego matematyka Étienne’a Bézouta (1730–1783)²⁴ pt. *Nauka matematyki do użycia artylerii francuskiej, napisana przez P. – towarzysza Akademij Nauk, i Marynarskiej etc. a dla pożytku pospolitego, osobliwie dla korpusu artylerii narodowej na polski język przełożona z rozkazu i nakładem Jego Królewskiej Mci. Pana naszego miłościwego do druku*

21 Jakubowski Józef (1743–1814) – polski duchowny zgromadzenia księży misjonarzy, tłumacz, autor podręcznika *Nauka artylerii...*, żołnierz artylerii. W latach 1796–1814 proboszcz parafii św. Krzyża w Warszawie. Zob. A. Schletz, S. Skrzyński, *Jakubowski Józef h. Topór (1743–1814)*, [w:] PSB, T. 10, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 386–388.

22 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 18, Kraków 1900, s. 395.

23 J. Jakubowski, *Nauka artylerii zebrana z nayspóźniejszych Autorów, napisana dla pożytku korpusu Artylerii narodowej* [...], Warszawa 1781, k. [5] v., [online] <https://polona2.pl/item/nauka-artylerii-zebrana-z-naypozniejszych-autorow-napisana-dla-pozytku-korpusu,OTM5N-TE1MQ/10/#info:metadata>, [dostęp: 07.03.2024].

24 Bézout Étienne (1730–1783) – francuski matematyk, opracował tzw. twierdzenia Bezouta. Autor podręczników artylerijskich. Zob. D. Pingree, *Bezout Etienne*, [w:] *Dictionary of scientific biography*, vol. 2, New York 1970, s. 111–115.

podana, został przez Jakubowskiego przetłumaczony na język polski²⁵. Dzieło to składa się z czterech tomów: pierwszy – *Zawierający w sobie Fundamenta arytmetyki i jeometryi*, drugi – *Zawierający w sobie algebrę i przystósowanie algebry do jeometryi*, trzeci – *zawierający w sobie fundamenta powszechney mechaniki i hydrostatyki, poprzedzone rachunkami, służącemi za wstęp do nauk fizyczno-matematycznych* oraz czwarty – *zawierający w sobie przystósowanie zasad powszechnych mechaniki, do różnych przypadków ruchu. i równowagi*²⁶.

Obydwa podręczniki są wydawnictwami o znacznej objętości. Trzytomowa *Nauka artylerii* liczy łącznie blisko 1400 stron i łącznie 67 kart tablic (21 na końcu I tomu²⁷, 18 w II²⁸ i 28 w III²⁹). *Nauka matematyki do użycia artylerii* liczy zaś cztery tomy i posiada łączną objętość prawie 1900 stron i 77 tablic z ilustracjami i wykresami³⁰. Obydwa podręczniki zaopatrzone zostały w aparat naukowy: przypisy dolne i komentarze na marginesach. Na szczególną uwagę zasługują ilustracje znajdujące się na końcu II tomu *Nauki artylerii*, przedstawiające schemat budowy mózdzierza i armaty oraz amunicji w nich używanej³¹. Obydwa *Nauki...* mają także spisy treści i zauważonych omyłek drukarskich, które to elementy pojawiały się także w popularnych wydawnictwach.

Oba dzieła powstawały od 1781 do 1783 r. Ponieważ zostały wydane nakładem samego króla³², zajmują szczególne miejsce w repertuarze wydawniczym omawianej oficyny. Nie bez znaczenia jest też fakt, że publikacje te należą,

25 Przekładu dokonano z: É. Bézout, *Cours de mathématiques, a l'usage du corps de l'artillerie*, A Paris De L'Imprimerie de Ph. Pierres, 1788.

26 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 12, Kraków 1891, s. 532.

27 J. Jakubowski, *Nauka artylerii zebrana z najpóźniejszych Autorów [...], tom pierwszy traktujący o prochu i armatach*, Warszawa 1781, k. tabl. I–XXI, [online] <https://polona.pl/preview/421b3fff-6b72-4bea-954b-fedc115bcea1> [dostęp 30.06.2024].

28 J. Jakubowski, *Nauka artylerii zebrana z najpóźniejszych Autorów [...], tom drugi traktujący o mózdzierzach, granatnikach [...]*, Warszawa 1781, k. tabl. I–XVIII, [online] <https://polona.pl/preview/07cc568d-14a8-4642-9bb2-cf34e57d0001> [dostęp 30.06.2024].

29 J. Jakubowski, *Nauka artylerii zebrana z najpóźniejszych autorów [...], tom trzeci traktujący o różnych sprzętach i silniach wojennych [...]*, Warszawa 1783, k. tabl. I–XXVIII, [online] <https://polona.pl/preview/775b73a5-3eb4-4dac-9441-265a00ce71a4> [dostęp 30.06.2024].

30 É. Bézout, *Nauka matematyki do użycia artylerii francuzkiej*, tłum. J. Jakubowski, Warszawa 1781. T. 1: [online] <https://polona.pl/preview/b2e864da-73c1-4b31-8388-2affd843923c> [dostęp: 30.06.2024]; T. 2: [online] <https://polona.pl/preview/4d083cc4-372f-4747-83ef-a47d7a25725d> [dostęp: 30.06.2024]; T. 3: [online] <https://polona.pl/preview/ae5059f2-9150-4e42-9d9d-c4d41f3a29e0> [dostęp: 30.06.2024]; T. 4: [online] <https://polona.pl/preview/1af08177-1a8a-412a-a355-92792c20932a> [dostęp: 30.06.2024].

31 Por. J. Jakubowski, *Nauka artylerii zebrana z najpóźniejszych autorów [...], tom pierwszy traktujący o prochu i armatach*, dz. cyt., k. tabl. I–XXI.

32 Informacje te są zawarte w dedykacjach obu książek. Zob. Więcej: J. Jakubowski, *Nauka artylerii zebrana z najpóźniejszych*, dz. cyt., k. [4] r., [online] <https://polona2.pl/item/nauka-artyleryi-zebrana-z-najpóźniejszych-autorow-napisana-dla-pozytku-korpusu,OTM5NTE1MQ/7/#info:metadata> [dostęp: 30.06.2024]; É. Bézout, dz. cyt.

wraz z wydaną przez Dominika Szybińskiego (1730–1799)³³ *Sztuką pisaną*³⁴, do grupy zaledwie trzech dzieł z dołączonymi ilustracjami w tekście. Oba też zawierają portrety Stanisława Augusta, herby królewskie oraz liczne tablice wykonane techniką miedziorytowa przez Johanna Gottfrieda Prixnera³⁵, a w *Nauce artylerii* także i ilustracje przedstawiającą konstrukcję artylerii oraz umocnień³⁶. Do oficyny misjonarzy dostarczone zostały gotowe ryciny, celem dołączenia ich do wydrukowanych książek. Pod rozważę należy poddać pytanie, dlaczego właśnie w oficynie Księży Misjonarzy wydrukowano podręczniki? Odpowiedź na to pytanie może przynieść fakt, że drukarnia księży misjonarzy była młoda i rozwijającą się typografią w Warszawie, a chcąc konkurować chociażby ze starszą i uznaną oficyną pijarów musiała wyróżnić się jakością druku i ilustracji zamieszczonych w tekście, a być może i dobrą, konkurencyjną ceną. Można domniemywać, że król, chcąc wspomóc rozwój misjonarskiej typografii, zlecił jej wykonanie swojego zamówienia, dając zgromadzeniu pieniądze, co było jednoznaczne z reklamą oficyny. Nie bez wpływu pozostaje także fakt powiązań Jakubowskiego z posiadającym tę oficynę zgromadzeniem. Jeszcze w 1781 r. wstąpił on w jego szeregi, a dwa lata później złożył śluby zakonne. Przynależność autora do zakonu mogła wpłynąć na wybór drukarni³⁷.

J. Jakubowski nie był jedynym autorem (bądź współautorem) wydającym w tej oficynie teksty o tematyce militarnej. Innym podręcznikiem dotyczącym wiedzy wojskowej, który wyszedł spod prasy warszawskich misjonarzy, był *Elementarz służby wojskowej, tłomaczony z dzieła Graffa Franciszka Kińskiego Generała Leutt. Woysk Cessars. dyrektora Szkoły Rycerskiej korpusu kadetów w Neustacie, z niektórymi odmianami y przydatkami stósownie do służby naszey przez A.F.B.G.A.K. Oficera Polskiego kolegom swoim poświęcony*³⁸. Tytuł ten zdradza zarówno, kto był autorem oryginalnego tekstu³⁹, jak i jego polskiego

33 Szybiński Dominik (1730–1799) – pijar, pisarz, tłumacz i pedagog, związany z klasztorem i kolegium w Międzyrzeczu Koreckim. Zob. K. Puchowski, *Szybiński Gabriel, w zakonie Dominik od św. Aleksandra (1730–1799)*, [w:] PSB, t. 49, Warszawa – Kraków 2013–2014, s. 516–518.

34 D.G. Szybiński, *Sztuka pisaną w trzech rozdziałach wyjęta z encyklopedyi i pożytecznymi przydatkami pomnożona*, w Warszawie w Drukarni XX. Missionarzów, 1781; Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 19, Kraków 1903, s. 318.

35 J. Krauze-Karpińska, dz. cyt., s. 52–53.

36 J. Jakubowski, *Nauka artylerii zebrana z nayspóźniejszych Autorów [...], tom drugi traktujący o moździerzach, granatnikach [...]*, dz. cyt., k. Pl Ir – PL XV r, [online] <https://polona.pl/preview/07cc568d-14a8-4642-9bb2-cf34e57d0001> [dostęp 30.06.2024].

37 A. Schletz, S. Skrzyński, dz. cyt., s. 387.

38 F. Kinsky, *Elementarz służby wojskowej*, tłum. A.F. Bruehl, W Warszawie: w Drukarni XX. Missionarzów, 1787, [online] <https://polona.pl/preview/7e3e2683-8460-498e-bd4d-68bad9d-8db4b> [dostęp 30.06.2024]; K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 19, dz. cyt., s. 261.

39 Tytuł oryginału: F. Kinsky, *Für Weltrekruten*, Wien, den Johann Georg Mössle, 1783.

przekładu. Byli to kolejno, Franciszek Józef Graf Kinsky (1739–1805)⁴⁰, generał wojsk habsburskich oraz Alojzy Fryderyk Bruehl (1739–1793)⁴¹ generał artylerii koronnej. Książka ta zawiera w sobie informacje na temat wychowania i musztrowania żołnierza, jak również wykorzystania terenu w przemarszach i działaniach wojennych. Dzieło podzielone jest na pięć rozdziałów tematycznych: pierwszy – *O konserwacji żołnierza* (czyli jak dbać o stan zdrowia i morale żołnierzy), drugi – *Dressowanie i wyrobienie żołnierza* (czyli wychowanie żołnierza, obyczajowość wojskowa i *Espirit de Corps*), trzeci – *O mustrze*, czwarty – *O nauce poznawania się na położeniu miejsc wszelakich* (sztuka wykorzystania terenu) i piąty – *O nauce umiejętności żołnierskiej* (uwagi na temat nauki rzemiosła wojennego, walki i łączenia teorii z praktyką). Dzieło liczy 486 stron i nie ma ilustracji w tekście. Aby ułatwić orientację w treści książki wydrukowano tytuły rozdziałów w żywej paginie. Omawiana książka wyposażona została w kilka winiet, drobne ozdobniki na początku i końcu rozdziałów oraz proste inicjały rozpoczynające paragrafy⁴².

Wobec takiej sytuacji nasuwa się pytanie, dlaczego A. Bruehl zdecydował się wydać swój przekład *Elementarza* w oficynie Misjonarzy? Ma ono dość proste i przekonujące wyjaśnienie. Otóż, dwa wcześniej wspomniane podręczniki kolejno autorstwa i tłumaczenia J. Jakubowskiego zostały opracowane na prośbę Bruehla⁴³. Wielce prawdopodobne jest, że postanowiono zaufać sprawdzonej już wcześniej oficynie.

Według definicji Lecha Wyszczelskiego przypadek trzech powyższych dzieł wyczerpuje całość piśmiennictwa wojskowego, wydanego w drukarni misjonarzy. Wyszczelski dzieli tę gałąź piśmiennictwa na historię wojskowości oraz teorię wojen⁴⁴. Typologia ta, mimo podziału na mniejsze, bardziej szczegółowe dziedziny, nie znajduje zastosowania w odniesieniu do druków. Nie uwzględniono w niej druków urzędowych poświęconych wojsku bądź wojnom ani

40 Kinsky Franciszek Józef Graf (1739–1805) – generał wojsk habsburskich, dyrektor Szkoły Rycerskiej w Neustacie. Uczestnik wojny o sukcesję bawarską (1778–1779) i pierwszej koalicji antyfrancuskiej (1792–1797). Zob. Kinsky von Wchinitz und Tettau, Franz Joseph Graf, [w:] S. Digby, L. Kudrna, *Bibliographical Dictionary of all Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars 1792–1815*, [online] https://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsK.html#K30 [dostęp 27.06.2024].

41 Brühl Alojzy Fryderyk (1739–1793) – cześnik koronny, generał artylerii koronnej, polski pisarz i dyplomata pochodzenia saskiego. Zob. A. Hniłko, *Brühl Alojzy Fryderyk (1739–1793)*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 13–16.

42 F. Kinsky, dz.cyt.

43 *Misjonarze* Warszawa, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3 cz. 2, dz. cyt., s. 211.

44 L. Wyszczelski, *Teorie wojenne i ich twórcy na przestrzeni dziejów. Myśl wojskowa od powstania do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2009, s. 9.

też innych druków wydanych na potrzeby armii. Dlatego też należy w tym miejscu uwzględnić inne publikacje, które – choć nie wliczają się w poczet dzieł piśmiennictwa wojskowego – są z tym tematem bezpośrednio związane. Liczba druków nie była imponująca, jednakże oficyna zaznaczyła tymi tytułami swoje możliwości i ambicje drukarskie na warszawskim rynku wydawniczym.

Dość ważne i licznie wydawane były w oficynie misjonarzy druki ulotne. Ze względu na to, jak ważną i kluczową funkcję pełniło w każdym XVIII-wiecznym państwie wojsko, pewna część druków ulotnych dotyczyła spraw związanych z armią. Nie inaczej było z upadającą Rzeczpospolitą. Jednym z takich druków był wydany w 1789 r. w misjonarskiej typografii *Pobór generalny na powiększenie Woyska Ob[o]jga Narodów*⁴⁵. Druk liczy cztery karty w formacie folio. Jak wiele innych drobnych druków tych czasów jest anonimem typograficznym i nie posiada strony tytułowej, zastąpionej tytułem nagłówkowym. Treścią publikacji jest projekt zasad przeprowadzenia poboru do wojska zaplanowanego na 1 I 1789 r. W *Bibliografii Polskiej* druk ten został opisany jako projekt prawa, nieobowiązującego jeszcze w momencie druku⁴⁶.

W listopadzie 1788 r., spod prasy drukarskiej warszawskich misjonarzy na Krakowskim Przedmieściu wyszło *Doniesienie publiczności [o otworzeniu subskrypcji na pierwsze potrzeby wojska powiększonego]*. Odezwa do społeczeństwa z prośbą o wspomnienie armii odniosła pewien skutek, ponieważ w regularnych, cotygodniowych odstępach drukarnia Misjonarzy wydawała *Summariusze ofiar*, podsumowujące dokonane i obiecane wpłaty na rzecz wojska. Takich dokumentów wydano łącznie siedem⁴⁷. Pierwszy z nich był największy, liczył bowiem osiem stron formatu folio. Kolejne były już mniejsze, liczyły jedną lub dwie strony, z wyjątkiem *Summariusza szóstego*, który liczył trzy strony. Objętość summariuszy była w oczywisty sposób skorelowana z liczbą darowizn, która zazwyczaj jest największa na samym początku takich akcji⁴⁸.

45 *Pobór generalny na powiększenie wojska Obojga Narodów*, [Warszawa, Drukarnia Misjonarzy] 1789, [online] <https://polona.pl/item-view/77d156dc-631f-4c44-91f4-3034e1d269ea?page=5> [dostęp 30.06.2024]. Druk ten był związany z reformami Sejmu Wielkiego, a dokładniej z uchwalonym 8 X 1789 r. 100-tysięcznym etatem. Gospodarka upadającej Rzeczypospolitej okazała się jednak zbyt słaba, co pozwoliło jedynie na wprowadzenie tzw. etatu tymczasowego, który zakładał stworzenie ok. 65-tysięcznej armii. Realnie udało się powiększyć ją jedynie do ok. 57 tys. ludzi. Zob. Z. Sułek, *Wojskowość polska w latach 1764–1794*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 2, red. J. Sikorski, Warszawa 1966, s. 223–227.

46 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 24, Kraków 1912, s. 376.

47 Zob. więcej: J. Krauze-Karpińska, *Warszawska drukarnia...*, dz. cyt., s. 247.

48 *Summaryusz ofiar przez dobrowolne subskrypcje na pierwsze potrzeby wojska obiecanych i danych a die 8 9bris 1788 Roku*, [Warszawa], w Drukarni XX Misjonarzy, [1788], [online] <https://polona.pl/item-view/829020e8-528e-40ff-94af-770f5245093a?page=4> [dostęp 28.06.2024]; J. Krauze-Karpińska, tamże, s. 247, poz. 279. *Summaryusz drugi czyli dalszy ciąg ofiar przez dobrowolne subskrypcje na pierwsze potrzeby wojska obiecanych i danych*, [Warszawa], w Drukarni

Niemalym utrudnieniem przy badaniu druków wojskowych omawianej oficyny jest duża liczba druków zaginionych, co uniemożliwia jednoznaczne określenie ich zawartości. Jednak w niektórych przypadkach same tytuły nie pozostawiają wątpliwości co do ich tematyki. Przykładem jest wydana w lutym 1790 r. *Książeczka żołnierska*, co do której nie mamy praktycznie żadnej informacji, poza lakonicznym wpisem w księdze wpływów i wydatków głoszącym, że: „W.J.P. Borzęcki resztę za Xsiążeczkę Żołnierską dał⁴⁹”. Nie wiadomo kim ów Borzęcki był ani o czym traktował tekst wspomnianej książeczki. Zdrobienie w tytule sugerować może, że był to druk niewielkiego formatu i pełnić mógł funkcję małego elementarza dla żołnierzy, czy też XVIII-wiecznego odpowiednika dzisiejszej książeczki wojskowej. Bardzo podobnym przypadkiem być wydaje się *Książeczka dla żołnierzy*, zlecona tym razem przez kapitana Kąsinowskiego⁵⁰. Tym razem wiadomo jednak nieco więcej. Wpis w księdze wpływów i wydatków zdradza, że nakład wynosił 1000 egzemplarzy. Dodatkowo, druk ten we wpisie z księgi wpływów i wydatków z 2 XII 1790 r. opisany został jako *Książeczka dla żołnierzy*⁵¹, a trzy dni później jako *Książeczka*

Missyonarzow, [1788], [online] <https://polona.pl/item-view/53530d6d-0055-4ed4-bf91-ad5960cf-95f5?page=0> [dostęp 28.06.2024]; J. Krauze-Karpińska, tamże, s. 249, poz. 285. *Summaryusz trzeci czyli dalszy ciąg Ofiar przez dobrowolne Subskrypcye na pierwsze potrzeby Woyska obiecanych i danych*, [Warszawa], w Drukarni XX. Missyonarzow, [1788]; J. Krauze-Karpińska, tamże, s. 249, poz. 286. *Summaryusz czwarty czyli dalszy ciąg ofiar przez dobrowolne subskrypcye na pierwsze potrzeby woyska obiecanych i danych*, [Warszawa], w Drukarni XX. Missyonarzow, [1789], [online] <https://polona.pl/item-view/6f44ec5c-b68f-45ee-afeb-a64d2d7deac4?page=4> [dostęp 28.06.2024]; J. Krauze-Karpińska, tamże, s. 262, poz. 308. *Summaryusz piąty czyli dalszy ciąg ofiar przez dobrowolne subskrypcye na pierwsze potrzeby woyska obiecanych i danych*, [Warszawa], w Drukarni XX. Missyonarzow, [1789]; J. Krauze-Karpińska, tamże, s. 271, poz. 335. *Summaryusz szosty czyli dalszy ciąg ofiar przez dobrowolne subskrypcye na pierwsze potrzeby woyska*, [Warszawa], w Drukarni XX. Missyonarzow, [1789], [online] <https://polona.pl/item-view/e08ca27b-28f3-47c8-a7ec-e01987aff-67c?page=0> [dostęp 28.06.2024]; J. Krauze-Karpińska, tamże, s. 274, poz. 346. *Summaryusz siódmy czyli dalszy ciąg ofiar przez dobrowolne subskrypcye na pierwsze potrzeby woyska*, [Warszawa], w Drukarni XX. Missyonarzow, [1789], [online] <https://dlibra.kul.pl/dlibra/doccontent?id=18388> [dostęp 28.06.2024]; J. Krauze-Karpińska, tamże, s. 278, poz. 356. Zob. K. Estreicher. *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 19, dz. cyt., s. 49–50.

49 Za: J. Krauze-Karpińska, *Uzupełnienia do Bibliografii polskiej Estreichera na podstawie rękopiśmiennej księgi wpływów i wydatków warszawskiej Drukarni Misjonarzy*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2006, t. 37/38, s. 191.

50 Najprawdopodobniej Florian Stanisław Kąsinowski. Żołnierz piechoty armii koronnej, od 1785 r. porucznik, a od 1790 r. kapitan. Uczestnik późniejszych wojen roku 1792, insurekcji kościuszkowskiej, uczestnik kampanii napoleońskich, ostatecznie w randze pułkownika. Zob. więcej: J. Pachonński, *Kąsinowski Florian Stanisław h. Nałęcz (1764–1828)*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–1967, s. 305.

51 „December 2. Od W. J. Mci P. Kąsinowskiego Kapitana ad rationem wydrukowania Xiązeczek dla Żołnierzy i oprócz tego 10 Liber”. Cyt. za: J. Krauze-Karpińska, *Uzupełnienia do Bibliografii*, dz. cyt., s. 198.

*żołnierska*⁵², tak samo jak poprzednio omawiany tekst. Sugerować to może, że obu nazw używano zamiennie i być może mamy do czynienia z tymi samymi, bądź bardzo podobnymi wydawnictwami, stanowiącymi formę dokumentów wojskowych.

Z pewnością charakter druków urzędowych miały wydawane w oficynie Misjonarzy tabele komputu wojsk. Nazwa pochodzi od komputu, który w latach funkcjonowania typografii zgromadzenia oznaczał „stały etat liczebny wojska stałego”⁵³. Etat z kolei to „ściśle określona organizacyjnie liczba żołnierzy i materiału, jaki wchodzi do danej jednostki”⁵⁴. Były to więc dokumenty rachunkowe, pozwalające na zsumowanie kosztów niezbędnych do funkcjonowania danej jednostki. Spod misjonarskich pras na pewno wyszły trzy takie druki: *Tabela żołnierska*⁵⁵, *Tabela komputu wojska*⁵⁶, i *Tablea komputu wojska regimentu Działyńskiego*⁵⁷. O dwóch ostatnich drukach w zasadzie nie wiadomo nic, oprócz tego, że *Tablea...* wydana została w 2 tys. egzemplarzy⁵⁸. Nieco więcej można powiedzieć o pierwszym druku, czyli *Tabeli żołnierskiej*. J. Krauze-Karpińska kojarzy go z dwoma innymi, notowanymi przez *Bibliografię Polską*, czyli *Tabellą Generalną Komputu i Płacy Wojsk Obojga Narodów* lub *Etatem wojska obojga narodów i tabellą generalną komoutu i płacy wojsk obojga narodów*⁵⁹, jednak z racji na lakoniczny i mało precyzyjny zapis w księdze rachunkowej, hipotezy te są niepewne i najprawdopodobniej niemożliwe do rozstrzygnięcia. Podobna sytuacja zachodzi w przypadku *Regestru żołnierskiego* wydanego w nakładzie 1960 egzemplarzy. Możliwe, że była to kolejna tabela, którą w *Bibliografii Polskiej* zarejestrowano pod innym tytułem⁶⁰. Po raz kolejny jest to jedynie przypuszczenie.

Podsumowanie

Druki o tematyce wojennej, wojskowej lub przeznaczone na użytek armii, wydane w warszawskiej oficynie misjonarzy, to łącznie 18 tytułów. Są wśród nich: trzy podręczniki, dziewięć druków urzędowych (*Pobór generalny na powiększenie Wojska Ob[ojga] Narodów*, *Doniesienie publiczności [o otwarciu*

52 „December 5. Od W. J. Mci P. Kąsinowskiego od Xiążeczek Żołnierskich”. Cyt. Za: tamże.

53 *Komput*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. 4, red. O. Laskowski, Warszawa 1934, s. 409.

54 *Etat*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. 2, red. O. Laskowski, Warszawa 1932, s. 555.

55 Zob. J. Krauze-Karpińska, *Uzupełnienia...*, dz. cyt., s. 189, poz. 191.

56 Tamże, s. 199, poz. 243.

57 Tamże, s. 209, poz. 298.

58 J. Krauze-Karpińska, *Warszawska drukarnia...*, dz. cyt., s. 343.

59 Zob. więcej: tamże, s. 287.

60 Zob. więcej: tamże, s. 285.

subskrypcji na pierwsze potrzeby wojska powiększonego] oraz siedem Summariuszy), trzy tabele komputu i trzy bliżej nieokreślone wydawnictwa (jeden registr i dwie „książeczki żołnierskie”). Ostateczna liczba takich publikacji jest prawdopodobnie niemożliwa do precyzyjnego określenia. Wiele druków z oficyny misjonarzy bezpowrotnie przepadło i trudno przewidywać, jak wiele z nich, lakonicznie opisanych jako „bilety”, „kartki”, „doniesienia”, czy „kwity” związanych było z tematyką militarną.

Nauka artylerii J. Jakubowskiego i *Nauka matematyki* É. Bézouta jako podręczniki szkolne wpisują się w stosunkowo wąski nurt publikacji naukowych stanowiących około 14,3% repertuaru wydawniczego polskich oficyn w epoce oświecenia⁶¹. Tym samym należą do istotnych osiągnięć w działalności warszawskiej drukarni księży misjonarzy, skoncentrowanej zasadniczo na wydawnictwach edukacyjnych i religijnych⁶². Świadczy o tym chociażby bogate ilustrowanie obu dzieł i fakt wydania ich nakładem samego monarchy, ale najważniejszym argumentem stojącym za tą tezą jest fakt, że należały one do najmocniej promowanych w ówczesnej prasie⁶³.

Powiązania duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego z piśmiennictwem oraz wydawnictwami wojskowymi nie ograniczały się do oficyny misjonarzy. Autorami traktatów wojennych, bądź też techniczno-wojskowych niejednokrotnie byli również duchowni, tj. jezuita Oswald Kruger (ok. 1598–1655)⁶⁴ i Faustyn Grodzicki (ok. 1709–po 1773)⁶⁵, czy wcześniej wspomniany J. Jakubowski⁶⁶, związany ze zgromadzeniem księży misjonarzy. Dzieła wojskowe wychodziły także spod pras oficyn innych zakonów, szczególnie pijarów i jezuitów, ale niemałą rolę odegrali tu także cystersi z Oliwy⁶⁷ czy karmelici

61 A. Żbikowska-Migoń, *Książka naukowa w produkcji typograficznej polskiego Oświecenia* [w:] *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1975, s. 231.

62 D. Pietrzkiewicz, dz. cyt., s. 209.

63 Tamże, s. 218.

64 Kruger Oswald (ok. 1598–1655) – matematyk, fizyk, technik wojskowy ds. artylerii i fortyfikacji, jezuita związany z Akademią Wileńską. Twórca traktatów tj.: *Illustriora theorematum et problematum mathematica [...]*, *Parallela horoscopa ad bellicorum tormentorum militarium directionem recens inventa et practica probate* i *Horolographia practica*. Zob. więcej: A. Wachulka, *Kruger Oswald (ok. 1598–1655)*, [w:] PSB, t. 15, s. 450–451.

65 Grodzicki Faustyn (ur. ok. 1709, zm. po 1773) – matematyk, fizyk, jezuita. Twórca dzieła *Scientia artium militarium architecturam, pyrotechnicam, tacticam, polemicam, perspectivam complectens*, jeden z nauczycieli Tadeusza Czackiego. Zob. więcej: J. Poplatek, *Grodzicki Faustyn (ur. 1709)*, [w:] PSB, t. 8, Wrocław – Kraków – Warszawa 1959–1960, s. 614; *Grodzicki Faustyn Ignacy*, [w:] L. Grzebień, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków 2004, s. 197.

66 Zob. przyp. 20.

67 Oliwscy cystersi wydrukowali chociażby dzieło Wojciecha Tylkowskiego, *De bono tam in pace, quam in bello sive pars philosophiae quarta moralis in duas divisa partes* (1691); *Żołnierskie*

bosi z Berdyczowa⁶⁸. Temat ten, mimo że dość dobrze rozpoznany w literaturze przedmiotu, może przynieść nowe ustalenia, szczególnie gdy wspomniane dzieła zostaną poddane analizie proveniencyjnej. Rzuci to nieco światła na recepcję tematyki wojennej wśród użytkowników ksiąg traktujących o sztuce wojennej i militariach.

Bibliografia

Źródła drukowane:

- Bézout É., *Nauka matematyki do użycia artylerii francuzkiej [...], Tom Pierwszy, zawierający w sobie fundamenta arytmetyki i jeometrii*, tłum. J. Jakubowski, W Warszawie, w drukarni XX. Missyonarzow, 1781, [online] <https://polona.pl/preview/b2e864da-73c1-4b31-8388-2affd843923c> [dostęp 30.06.2024].
- Bézout É., *Nauka matematyki do użycia artylerii francuzkiej [...], Tom Drugi, zawierający w sobie algebrę i przystosowanie algebry do jeometrii*, tłum. J. Jakubowski, W Warszawie, w drukarni XX. Missyonarzow, 1781, [online] <https://polona.pl/preview/4d083cc4-372f-4747-83ef-a47d7a25725d> [dostęp 30.06.2024].
- Bézout É., *Nauka matematyki do użycia artylerii francuzkiej [...], Tom Trzeci, zawierający w sobie fundamenta powszechnie mechaniki i hydrostatyki poprzedzone rachunkami służącymi za wstęp do nauk fizyczno-matematycznych*, tłum. J. Jakubowski, W Warszawie, w drukarni XX. Missyonarzow, 1782, [online] <https://polona.pl/preview/ae5059f2-9150-4e42-9d9d-c4d41f3a29e0> [dostęp 30.06.2024].
- Bézout É., *Nauka matematyki do użycia artylerii francuzkiej [...], Tom Czwarty, zawierający w sobie przystosowania zasad powszechnych mechaniki do różnych przypadków ruchu i równowagi*, tłum. J. Jakubowski, W Warszawie, w drukarni XX. Missyonarzow, 1782, [online] <https://polona.pl/preview/1af08177-1a8a-412a-a355-92792c20932a> [dostęp 30.06.2024].
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 12, Kraków 1891.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 18, Kraków 1900.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 19, Kraków 1903.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, cz. 3, t. 24, Kraków 1912.
- Jakubowski J., *Nauka artylerii zebrana z nypóźniejszych Autorów [...], Tom Pierwszy. Traktujący o prochu i armatach*, W Warszawie, w Drukarni XX. Missyonarzów, 1781, [online] <https://polona.pl/preview/421b3fff-6b72-4bea-954b-fedc115bcea1> [dostęp 30.06.2024].

---

nabozenstwo to jest nauki y modlitwy y przykłady do tego stanu sluzace (1688) Piotra Skargi, czy też *Bellator Christianus* (1688) Mateusza Bembusa.

68 B.J. Wanat, *Drukarnia Karmelu forticy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2002.

- Jakubowski J., *Nauka artylerii zebrana z najpóźniejszych Autorów [...], Tom Drugi. Traktujący o moździerzach, granatnikach, szturmakach, podkopach, tudzież o woijnem użyciu prochu [...]*, W Warszawie, w Drukarni XX. Misjonarzy, 1781, [online] <https://polona.pl/preview/07cc568d-14a8-4642-9bb2-cf34e57d0001> [dostęp 30.06.2024].
- Jakubowski J., *Nauka artylerii zebrana z najpóźniejszych Autorów [...], Tom Trzeci. Traktujący o różnych sprzętach i silniach wojennych [...]*, W Warszawie, w Drukarni XX. Misjonarzy, 1783, [online] <https://polona.pl/preview/775b73a5-3eb4-4dac-9441-265a00ce71a4> [dostęp 30.06.2024].
- Kinsky F., *Elementarz służby wojskowej*, tłum. A.F. Bruehl, W Warszawie: w Drukarni XX. Misjonarzy, 1787, [online] <https://polona.pl/preview/7e3e2683-8460-498e-bd-4d-68bad9d8db4b> [dostęp 30.06.2024].
- Pobór generalny na powiększenie wojska Obojga Narodów*, [Warszawa, Drukarnia Misjonarzy], 1789, [online] <https://polona.pl/item-view/77d156dc-631f-4c44-91f-4-3034e1d269ea?page=5> [dostęp 30.06.2024].
- Privilegia Typographica Polonorum. Polskie przywileje drukarskie 1493–1793*, oprac. M. Juda, Lublin 2010.
- Summaryusz Ofiar przez dobrowolne Subskrypcje na pierwsze potrzeby Wojska obiecanych i danych a Die 8 9brisa 1788 Roku*, [Warszawa] w Drukarni XX Misjonarzy, [1788], [online] <https://polona.pl/item-view/829020e8-528e-40ff-94af-770f5245093a?page=4> [dostęp 30.06.2024].
- Summaryusz Drugi Czyli dalszy ciąg Ofiar przez dobrowolne Subskrypcje na pierwsze potrzeby Wojska obiecanych i danych*, [Warszawa] w Drukarni Misjonarzy, [1788], [online] <https://polona.pl/item-view/53530d6d-0055-4ed4-bf91-ad5960cf95f5?page=0> [dostęp 30.06.2024].
- Summaryusz czwarty czyli dalszy ciąg Ofiar przez dobrowolne Subskrypcje na pierwsze potrzeby Wojska obiecanych i danych*, [Warszawa] w Drukarni XX. Misjonarzy, [1789], [online] <https://polona.pl/item-view/6f44ec5c-b68f-45ee-afeb-a64d2d7deac4?page=4> [dostęp 30.06.2024].
- Summaryusz szosty czyli dalszy ciąg ofiar przez dobrowolne subskrypcje na pierwsze potrzeby wojska*, [Warszawa] w Drukarni XX. Misjonarzy, [1789], [online] <https://polona.pl/item-view/e08ca27b-28f3-47c8-a7ec-e01987aff67c?page=0> [dostęp 30.06.2024].
- Summaryusz siódmy czyli dalszy Ciąg Ofiar przez dobrowolne Subskrypcje na pierwsze Potrzeby Wojska*, [Warszawa w Drukarni XX. Misjonarzy, 1789], [online] <https://dlibra.kul.pl/dlibra/doccontent?id=18388> [dostęp 30.06.2024].

Opracowania:

Buchwald-Pelcowa P., *Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku... Rola książki w drodze ku Oświeceniu*, Warszawa 2003.

- Chelmno, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 4, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 60–62.
- Etat, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. 2, red. O. Laskowski, Warszawa 1932, s. 555.
- Gach P.P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984.
- Grodzicki Faustyn Ignacy, [w:] L. Grzebień, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków 2004, s. 197.
- Hniłko A., *Brühl Alojzy Fryderyk (1739–1793)*, [w:] PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 13–16.
- Komput, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, t. 4, red. O. Laskowski, Warszawa 1934, s. 409.
- Krauze-Karpińska J., *Uzupełnienia do Bibliografii polskiej Estreichera na podstawie rękopiśmiennej księgi wpływów i wydatków warszawskiej Drukarni Misjonarzy*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2006, t. 37/38, s. 152–218.
- Krauze-Karpińska J., *Warszawska drukarnia księży misjonarzy (1790–1796)*, Warszawa 2020.
- Libera Z., *Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta*, Warszawa 1971.
- Misjonarze Warszawa, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3 cz. 2, red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001, s. 203–214.
- Mitzler de Kolof Wawrzyniec, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3 cz. 2, red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001, s. 215–223.
- Pachoński J., *Kąsinowski Florian Stanisław h. Nałęcz (1764–1828)*, [w:] PSB, t. 12, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–1967, s. 305.
- Pietrkiewicz D., *Książki z warszawskiej drukarni Księży Misjonarzy w ogłoszeniach prasowych (1780–1792)*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki” 2003, r. 12, z. 1–2, s. 203–234.
- Pingree D., *Bézout Étienne*, [w:] *Dictionary of scientific biography*, vol. 2, New York 1970, s. 111–115.
- Poplatek J., *Grodzicki Faustyn (ur. 1709)*, [w:] PSB, t. 8, Wrocław – Kraków – Warszawa 1959–1960, s. 614.
- Puchowski K., *Szybiński Gabriel, w zakonie Dominik (1730–1799)*, [w:] PSB, t. 49, Warszawa – Kraków 2013–2014, s. 516–518.
- Rospond S., *Misjonarze św. Wincentego à Paulo*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 12, Lublin 2008, k. 1250–1252.
- Schletz A., Skrzyński S., *Jakubowski Józef h. Topór (1743–1814)*, [w:] PSB, t. 10, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 386–388.
- Sulek Z., *Wojskowość polska w latach 1764–1794*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 2, red. J. Sikorski, Warszawa 1966, s. 174–267.
- Szczepanec J., *Obowiązkowy egzemplarz biblioteczny w Polsce w drugiej połowie XVIII w.*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 1957, t. V, s. 381–390.
- Szwejkowska H., *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław 1987.

- Wachułka A., *Kruger Oswald (ok. 1598–1655)*, [w:] PSB, t. 15, s. 450–451.
- Wanat B.J., *Drukarnia Karmelu fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2002.
- Warszawa, [w:] *Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut*, t. 4, *Oświecenie. Hasła ogólne, rzeczowe i osobowe A-H*, red. T. Mikulski, Warszawa 1966, s. 117–120.
- Warszawa, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 719–722.
- Warszawa, [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3 cz. 2, red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001, s. 367–372.
- Wyszczelski L., *Teorie wojenne i ich twórcy na przestrzeni dziejów. Myśl wojskowa od powstania do końca lat osiemdziesiątych XX wieku*, Warszawa 2009.
- Zieliński M., *Chelmno civitas totius Prussiae metropolis XVI–XVIII w*, Bydgoszcz 2007.
- Zych-Kwiatkowska A., *Piotr Dufour, drukarz warszawski doby Oświecenia – działalność zawodowa i społeczna* „Podkarpackie Studia Biblioteczne” 2015, nr 4, s. 6–15.
- Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. L. Bieńkowski, J. Kłockowski, Z. Sułowski, Lublin 1972.
- Żbikowska-Migoń A., *Książka naukowa w produkcji typograficznej polskiego Oświecenia*, [w:] *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce* red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1975.

Netografia:

- Kinsky von Wchinitz und Tettau, *Franz Joseph Graf*, [w:] S. Digby, L. Kudrna, *Bibliographical Dictionary of all Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars 1792–1815*, [online] https://www.napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsK.html#K30 [dostęp 27.06.2024].